

Присвячую моїй родині

*Мужність — це коли заздалегідь знаєш,
що ти програв, і все-таки берешся за справу
і наперекір всьому на світі йдеш до кінця.
Перемагаєш дуже рідко, але іноді
все-таки перемагаєш.*

Гарпер Лі «Убити пересмішника»

*І нема слушного часу для людей,
а є великі люди за будь-яких часів.*

Борис Харчук «Майдан»

Частина перша

Михась

Ніколи не треба казати те, що думаєш

Червоні піонерські галстуки стискали нам із Юрком шиї, наче татарські ярма, але, звісно, таке порівняння, боронь боже, було висловлювати вголос, та й ім'я Бога згадувати заборонялося. Першим не витримав мій колега. Він стягнув із шиї тісну краватку і, недбало зіжмакавши в руці, засунув до кишені штанів. Я не забарився вчинити так само. Узагалі ми дуже рідко носили в школі червоні галстуки, хоча носити мусили. Учителі іноді робили зауваження, та частіше змовчували.

Напередодні випав дощ. Наша вулиця перетворилася в суцільне місиво з болота. Юрко ледь не втопив у ньому свого правого мешта. Ми його дістали, проте вже без підшви. Так мій колега й чимчикував, як та мудра дівчина, — і взутий, і босий.

Юрко виглядав дуже кумедно. Я провів аналогію з казкою вголос. Юрко не образився, навпаки — його це розвеселило. А взагалі я знав багато різних казок. Деякі розказувала мама, деякі сам повичитував. Коли цютка Марія, мама Юрка, не годна була забавити свого меншого сина Василька, який вродився вередливим і постійно плакав,

кликала мене, бо як я розказував йому казки, він сидів тихо. Деякі з них я сам придумав. Казали, що я дуже вдався в маму. Вона — учителька української мови і літератури. Але я педагогом бути не хотів. Учителі дітей на Великдень до церкви не пускали, не давали гаївки водити, у дзвони бити. Правда, не всі. Моя мама завжди вдавала, ніби нікого не помічає. Походить трохи навколо церкви і йде додому. А були такі, які ловили дітей під церквою і писали на список. У той час саме ліквідували нашу греко-католицьку церкву, і всі Богослужіння проводилися за православним обрядом. Ну, як ліквідували? Церква пішла в глибоке підпілля. Тих священників, які не хотіли приймати новий обряд, вивозили в Сибір. Та про те все я вже потім дізнався. Про справи політичні мама не дуже мені розповідала, поки врешті не стало очевидно, що далі мовчати вона не може, інакше заговорю я..

Ми з мамою до церкви не ходили, але Богу вдома молилися — так, щоб ніхто не знав. Бо якби довідався наш директор школи, то мама би дуже плакала. Він її чогось не любив, часто на неї сварив. Моя однокласниця Ганка, директорова донька, якось сказала, ніби через те, що мама мене без чоловіка народила. Це для мене вже зовсім було дивно. Як то — без чоловіка? Тато в мене був. То й що, що вони з мамою не розписалися? Найбільше мене дивувало, яке до нас діло директору школи?

А байстрюком, тобто безбатченком, мене колись часто дражнили. Позаочі. Так, боялися, бо мій тато був головою колгоспу, став першим комуністом у нашому селі. Його навіть директор школи побоювався, тому старався не дуже маму зачіпати, хіба деколи казав, що для радянської людини дошлюбні відносини — ганьба. Особливо для радянської вчительки, яка приїхала зі славетного українського міста Полтави виховувати підростаюче покоління, яке будуватиме комунізм. Мама не була місцевою. Після інституту їх із сестрою, моєю цьоткою Катериною, направили вчителювати в наше село. Так мама мені розказувала. Я часто питав її, чи обов'язково мені будувати той комунізм, про який казав

тато Ганки? Я взагалі завжди мріяв бути письменником, а не будівельником. Мама тільки сміялася, але якось сказала, щоб я ставив менше запитань, бо їй через мене і так кілька разів директор вчитував. Я, бачте, не відповідав образу вчительської дитини. А чому, власне, мав йому відповідати?

Але я більше нічого не питав. Не хотів, аби мама знову плакала, як тоді, коли до нас приходив директор. То було давно, я був іще малий. У день, коли сталася пригода з мештом Юрка, я мав уже майже одинадцять років, тож зміг би маму захистити. А до того мама часто плакала. Тоді, коли приходив директор, вони з ним дуже сварилися, і мама його вигнала. Потім плакала вночі, думаючи, що я не бачу. Але я бачив і запитав, чого хотів директор.

— Нічого, синочку, — відповіла мама, витираючи сльози, — дідько б його забрав.

— Директор каже, що Бога нема... То, виходить, дідька теж нема? — запитав я.

— Ти ж знаєш, що Бог є, правда?

— Знаю, — кивнув я.

— І ти будеш вірити в нього, незважаючи на те, що каже наш директор?

— Буду, — пообіцяв я.

— От і добре, — кивнула мама. — Спи, сину.

— А ви не будете плакали?

— Не буду.

— Мамо, — запитав я, — а як виглядає Бог?

— Мабуть, як людина, адже він створив нас за своєю подобою.

— А дідько теж виглядає, як людина? — запитав я.

— Не знаю, сину. Кажуть, що дідько з рогами і хвостом.

— То він, виходить, схожий на козу Маньку?

— Виходить, так.

Я трохи порозмірковував, а тоді сказав:

— Не, мамо, я думаю, дідько більше схожий на директора школи, ніж на козу Маньку.

— Михасю...

— Що, мамо?

— Ти можеш багато чого думати, але ніколи нікому того не розкажуй.

— Навіть Юркові?

— Навіть йому.

— Чому? — не розумів я.

— Бо дідька дуже важко подолати. А твої слова його тільки розізлять...

— Я розумію, — з острахом кивнув.

Насправді я все розумів трохи по-своєму. Був упевнений, що диявол — це наш директор школи, а всі вчителі, які перед ним вислуговуються, грішники, що на тому світі лизатимуть гарячі пательні. У мене була власна небесна і пекельна ієрархія, щоправда, тільки в межах рідного села. Були ті, кого я вважав ангелами й апостолами, були чорти і чортиці, були звичайні люди, до яких зараховував і себе. Не вистарчало тільки Бога. Я шукав його в обличчі кожної людини, проте не знаходив.

І ще не знав я, до кого зарахувати маму. Вона була занадто красивою для того, щоб у моїй уявній ієрархії посідати місце звичайної людини. Юрко казав, що моя мама схожа на Діву Марію, проте я з ним не погоджувався. По-перше, Діва Марія є матір'ю Христа, а у моєї мами син я, зовсім не святий. До того ж у нас у stodолі була схована фігура Божої Матері, і я переконався, що вона далеко не така гарна, як моя мама. Юрко запевнив мене, що так казати — великий гріх. Але що я пороблю, якщо це правда, якщо я так думаю? І тоді згадав мамині слова: ніколи не треба казати іншим те, що думаєш.

Невизначеність щодо ролі мами в моєму уявному світі мене дуже бентежила. Якось я спитав стару бабу Маньку, про кого в Біблії пише, що вона була найкрасивішою жінкою у світі. Баба подумала і сказала, що у Святому Письмі такого нема, а вона ж його перечитала повністю — колись ходила до школи, і її там навчили читати і трохи писати. Я зробив висновок, що серед усіх старих людей, із якими можна поговорити на релігійні теми, баба, певно, наймудріша, і сказав їй це. Мої слова їй дуже сподобались, і ми почали розмірко-

увати, хто б міг бути найкрасивішою жінкою в Біблії. Баба запропонувала Сару, дружину Авраама, але мені це не сподобалося, бо Сара була старою. Баба заперечила, сказала, що вона не завжди була старою. Я запитав, чи йдеться в Біблії про те, що в молодості Сара була гарною. Баба відповіла, що говориться лише те, що вона була безплідною, але на старість Бог подарував їй дитину. Я зробив висновок, що Сара однозначно не підходить. Певно, вона не була дуже вродливою, якщо в Біблії про це не говориться, та й мама народила мене не в старості, а будучи молодою, тож із Сарою вони зовсім не можуть бути схожими. Хоча дещо таки підходило. Наприклад, те, що в Авраама, крім Сари, була ще Агар, яка народила від нього дитину. У мого батька теж є інша жінка.

Я запитав у баби, чи говориться в Новому Заповіті про якихось красивих жінок. Баба не згадала нікого, крім блудниці Марії Магдалини. Я запитав, хто то така. Баба пояснила, що то була дуже грішна жінка, яка мала багатьох чоловіків, але її життя змінилося після зустрічі з Христом. Вона навернулася на праведний шлях. Я запитав, чи була вона вродливою. Баба сказала, що достеменно цього не пам'ятає. Проте я вирішив, що якщо ту жінку кохало багато чоловіків, то, мабуть, таки була. Баба заперечила, сказавши, що кохають не лише красивих. Що гарним якраз буває дуже важко знайти пару. Я не розумів, чому так, але вирішив, що баба таки має рацію, бо ж моя мама — найкрасивіша жінка, яких я знав, а заміжньою вона ніколи не була. Це несправедливо. Коли я виросту, то обов'язково знайду собі таку жінку, як моя мама.

Я сказав про це Юрку, допомагаючи витягати з болота мештик. Він важко зітхнув:

— А я не хочу, жиби моя жінка була така сама сварлива, як мама. Нині точно буду битий за мешти.

— Та вони старі, то й пірвалися. Ше й великі на тебе.

— Старі. В них ше мої тато ходили. До арешту.

Я знав, що тата Юрка забрали поліцаї чотири роки тому, бо він обікрав магазин. Але Юрко мені казав, що його тато — не злодій, що крав не для себе. А для кого, так і не

сказав. Але я знав: Юрко — не брехун. І його тато, вуйко Штефко, був чесною і доброю людиною. Що ж то за поліцаї такі, що, не розібравшись, що й до чого, людину в кримінали закривають?

Після арешту вуйка Штефка Юрко з матір'ю дуже бідували. Напевно, тому цютка була така сердита. А ще вона працювала дояркою в колгоспі, а то була дуже тяжка робота.

Дорогою до школи ми з Юрком не знайшли кращого заняття, як битися портфелями. Я розілляв чорнило, а колега викинув у болото книжки. Вже біля школи Юрко раптом притих, а тоді сказав:

— Дивися, твій тато...

Я підвів очі. Справді, то був мій тато. Я здивувався, побачивши його, бо ж моя сестра Наталя була зразковою ученицею, її батьків ніколи не викликали до школи.

Тато теж мене побачив. Йому стало якось наче не по собі, як і зазвичай, коли ми здибалися. Але тато був добрим чоловіком. От і зараз він закликав мене до себе.

— Ти як? Здоровий? — запитав він, зиркнувши на мене спідлоба.

— Здоровий, — кивнув я.

— Як... школа?

— Добре, — збрехав я.

— А мама? Здорова?

— Ая, здорова.

— Нині в школі перевірка, то будь слухняним.

— Добре.

Тато якось незграбно поплескав мене по плечу, а тоді дістав із кишені копійки.

— На. Слухайся маму.

— Добре. Дякую, — сказав я, вхопивши копійки.

Юрко переминався з ноги на ногу позаду мене. Я підійшов до нього. Повз нас пробігло трійко дівчат. Вони зацікавлено поглянули на мене і зашепотілися. Мабуть, про те, що й так усі знали: що мама народила мене від чоловіка рідної сестри.

Він файний хлопець

Класна керівничка повторила батькові слова.

— Діти, сьогодні в нашій школі перевірка. Ви чому не в галстуках? Швидко одягніть!

Наша класна керівничка викладала математику. Того дня вона була як нова копійка. Математичка любила файно зібратися, навіть виписувала якісь часописи з лахами. Того дня прийшла зібрана у свій довгий чорний плащ, який здалеку нагадував рясу священника. І хоч у ньому, либонь, вже було душно, математичка тим зовсім не переймалася. Вона була ще молода і, певно, думала, що ті лахи допоможуть їй знайти кавалера. Колись до неї ходив вуйко Юрка, який вчився в Чернівецькому університеті. Але одного разу під час здибанки із математичкою сталася неприємність, пов'язана з надмірним газоутворенням у її кишечнику, і вуйко Юрка після того до неї більше не ходив. Він собі поїхав до Чернівець, а постраждав мій колега. Математичка Юркові весь рік оцінки занижувала.

Ми скоро дістали із кишень наші галстуки. Юркові пощастило: математичка побачила, як він був узутий, і спровадила його додому. Дмитро Осип'юк, який жив зі мною на одній вулиці і теж був по вуха в болоті, хоч і в обох мештах, витягнув свій галстук, випадково кинув його на землю і ще й на нього став, бо зашпортався. Поки математичка на нього верещала, я акуратно пов'язав червоний галстук. Проте вчительці щось не сподобалося:

— Михайле, твій галстук чого такий зімнятий? Ану нарівняй!

А як тут нарівняєш?

— Йосипе, ти тримай, а я буду тегнути! Так розрівняємо! — попросив я однокласника.

Той радо погодився, тим більше, що його галстук теж потребував такої процедури. Йосип вхопив за один кінець, я — за інший, і ми рвонули піонерський атрибут кожний до себе. Нещасна шматка не витримала такої екзакуції

і розірвалася надвоє. У цей момент обличчя вчительки набуло справді пекельного виразу (недарма математичку я зарахував до чортиць). Збагнувши, що зараз буду битий, з острахом роззирнувся навколо, щоб знайти шлях до відступу. Бігти до дверей — зась. Математичка спіймає. І тоді я чкурнув через вікно. Добре, що мій клас був на першому, а не на другому поверсі. Я чув, як вчителька називала мене навздогін тими словами, які, якщо вірити маминим розповідям, можуть спровокувати ріст рогів і хвоста.

Я наздогнав Юрка. Попереду був цілий безтурботний березневий день. Що трапиться потім, ми не думали, хоч знали. Юрка виб'ють, мене просто вилають.

— Тобі добре, — часто зігхав колега. — Мама тебе не б'є.

— Краще б уже біла, — зізнавався я.

Мамин погляд ніколи не залишав байдужою мою совість.

Ми подалися на бомби, подалі від людських очей. Це місце за селом неподалік від лісу, яке називали так через те, що там було багато вибухівки часів Другої світової війни. Я навіть якось знайшов справжню гранату, але нікому, крім Юрка, не признався. Не хотів, щоб її забрали і знешкодили. Я тримав гранату у схованці, про яку також знав тільки Юрко. Ми пішли перевірити, чи на місці мій скарб. Граната була там, де я її залишив.

— Підірву нею директора, якщо він ще раз образить маму.

— А де ти її знайшов? — поцікавився Юрко.

— А, тут недалеко.

— Може, там є ще єдна?

— Не, нема. Я добре дивився. Але можна пошукати ще.

Ми шукали довго, проте так нічого і не знайшли. Добряче зголодніли. Юрко вийняв із портфеля дві байди хліба — поцукровані і політі зверху водою.

— На, — простягнув колега мені одну з них.

— Жаль, жи мій портфель лишився в школі. Мама палиничок дала. Пекла вчора.

— А моя мама не пече палиничок.

— Не вмє хіба? — здивувався я. — Чи не має коли?

Я знав, що цьотка Марія цілими днями на фермі робить, доїть корів. Вдома хіба тільки ночує.

— Нема з чого, — розвів руками Юрко.

— А-а-а, — сказав я, і мені стало якось соромно за те, що в мене є палинички, а в Юрка нема.

— А я знаю одне місце, де точно є боеприпаси і зброя, — несподівано сказав колега.

Я аж закашлявся від несподіванки. Юрко погупав мене по плечах.

— Звідки ти таке знаєш?

Юрко вагався, чи можна мені довірити таємницю.

— Ти ж не викажеш мене? — нарешті запитав він.

— Хіба я Юда?

— Тато сказав, — відповів Юрко. — Ще до арешту.

— А він звідки знає?

— Я не питав...

— Він тобі казав? — із недовірою запитав я.

— Не мені.

— Ти підслуховував?

— Випадково почув.

— То кому казав? Цьотці Марії?

— Не, одному свому знакомому.

— Ого, — тільки й вимовив я. — Ну, і де та зброя?

— В полі біля хреста закопана.

— То пішли відкопаємо! Чи ти се боїш?

— Не боюсе! Але не знаю точно, де саме. Тато казав, скільки кроків і в який бік рахувати від хреста, але я не памнетаю.

Я розчаровано зітхнув:

— Ну, як можна було таке не запамнетати!

— Та малий ше був.

— Цікаво, хто її там закопав, і звідки твій тато про неї знає.

Юрко мовчав.

— Не знаєш, глибоко вона там закопана?

— Не знаю. Коли тато вийде з тюрми, я про все його розпитаю.

— Якщо він тобі розкаже.

— Розкаже, — запевнив Юрко. — Я тоді буду вже зовсім великий.

— А коли він вийде?

— Мама каже, десь за сім років.

— То це довго, — зітхнув я. — А якщо ще хтось про ту зброю знає, може викопати до того часу.

— Ніхто більше не знає.

— Як? А той знакомий твого тата?

— Вмер.

— Як? Коли?

Ця історія все дужче й дужче бентежила мою уяву. Я згадав «Острів скарбів» Стівенсона, мою улюблену книжку, яку мама подарувала того року на день народження, і майже впевнився, що не просто так помер цей загадковий незнайомиць.

— Не знаю.

— То звідки знаєш, жи вмер?

— Знаю.

— Ти якийсь дивний, Юрку. Щось від мене таїш. Я думав, ми колеги.

Потім згадав пораду мами: не говорити те, що думаєш. Може, цьотка Марія теж так наказала робити Юрку? Але ж то зовсім інше! Я постійно думаю про те, за що мені і моїй мамі може нашкодити дідько (тобто, як ви вже знаєте, директор школи і такі, як він). Наприклад, чому колись було можна молитися Богу, а тепер не можна? Чому Москва — старша сестра, якщо Русь була Київською? Чому треба носити червоні краватки? Чому, якщо в колгоспі все спільне, люди не можуть брати, скільки їм треба, сіна, бараболі, молока, і куди те все дівається? Чому люди бідують і не мають з чого навіть спекти палинички? Хто такі куркулі і що погане вони робили? Чому мою маму із цьоткою направили на роботу в наше село аж із Полтави? Чому для того, щоб народити дитину, треба обов'язково мати чоловіка? Чому Осип Дмитрович працює шкільним бібліотекарем, якщо вчився на священника? Чому селянам не видають паспортів? І чому я неодмінно мушу стати будівельником і будувати той ко-

мунізм, якщо не хочу цього робити? Але в переліку моїх небезпечних думок ніколи не було тих, які пов'язані зі зброєю. То чому Юрко не говорить про це відверто? Невже директор школи може покарати навіть за них?

Після обіду ми пішли на пасовисько. Там хлопці грали в карти. Це було дуже цікаво. Особливо, коли дійшло до бійки, бо хтось із хлопців вирішив, що його суперник махлює. Потім прийшла моя сусідка, цьотка Славка, і забрала карти. Вона чомусь дуже не любила, коли хтось в них грав.

— Ну, най вони, гицелі, але й ти, Михасю? Твоя ж мама вчителька! Чекай-чекай, я їй всьо розкажу!

— Цьотко, та віддайте карти! — просив хтось із хлопців. — Ми ж нічого поганого не робимо...

— Карти — то від лукавого! — совістила нас цьотка.

Колись я думав, що цьотка Славка дуже стара, тому здивувався, коли взяв, що їй трохи більше років, ніж мамі. Вона завжди була насуплена, постійно бурчала і по-чорному бідувала. Жила сама після того, як вмерла її свекруха, а чоловік загинув на війні. Мала доньку, яка на той час вже віддалася до сусіднього села. У цьотки Славки було тільки одне око, але мене то ніколи не лякало, мабуть, тому, що я до цього звик. Вона з якоюсь дивною недовірою ставилася до вчителів, але мою маму дуже любила. І ще любила котів. Скільки їх у неї було! Сама голодувала, а котам віддавала останнє. Мама їй часто помагала: і одягом, і харчами.

— А ти чого не вдома, Михасю?

— Та вже йду.

На плечах цьотка несла верету із якоюсь хоптою.

— Давайте поможу, — запропонував я.

— Та то тежко, — відмахнулася вона.

— Нічо. Ви ж знаєте, жи я моцний. Давайте.

Цьотка з полегкістю зітхнула і завдала мені на спину верету.

— Як змучишся, віддаш мені знов. Але не мовчи — як буде тежко, то кажи.

— Та не тежко.

— Ото має твоя мама помічника...

Зміст

Частина перша. Михась	7
Ніколи не треба казати те, що думаєш.....	7
Він файний хлопець.....	13
Що таке буржуазний націоналізм?.....	18
Та то багато-кого вивозили.....	23
«На святого Юрія».....	26
Були такі хлопці.....	29
Я хтів вас захистити.....	34
А ви чули казку про Червоного Змія?.....	39
Цікаво, який цей учитель.....	42
Розумним людям часто дуже важко.....	45
Я б усе одно надовго тут не затримався.....	50
Він любить твою маму.....	54
Щастя — це почуття особистої гідності.....	57
Татові дають ковбасу.....	61
Набридло жити в мішку.....	64
Вибирають, якою людиною бути.....	67
Що з тобою робити?.....	72
Мале, а таке негідне.....	76
Жорна історії перемелюють брехню.....	83
Багато їх було.....	88
Що вже казати про морви.....	91
Це тільки початок, бандьора.....	94
Це зовсім не смішно.....	98
Люблю, але більше не можу.....	101
Я тебе обманювала.....	106

Частина друга. Наталя	111
Чого можна чекати від бандитів?	111
І на що він проміняв таке життя?	120
Ви добра дівчина, але зовсім нічого не знаєте	125
Ви просто романтичних книжок начиталися	130
Мудрого не одурити.	133
І у тебе, мила, васильки з-під вій.	141
Я її там не ставив і забирати не буду	144
Йому була потрібна лише Україна	147
Такі люди нашій родині не потрібні.	149
Хлопець без лиця.	156
Усі українці — «вороги народу»	160
Де ти взялася на мою голову?	165
Я захоплююся тобою	171
Друг Травень.	175
Ніхто не має здогадатися	179
У мене теж буде дитина	183
Я кохаю твого Михайла.	186
«Бандеравская мразь»	190
Син буде.	195
Тішся тим, як є.	198
Я зачарований.	202
Яка користь від того, що ти загинеш?	207
Далі було по-всякому.	211
Частина третя. Юрко	216
Військо Давида	216
Люди є всякі	220
Як треба чинити з окупантами	224
Діло не в зрості.	228
Маскарад	233

Частина четверта. Михайло238

Шлях не вибирають238
Борці з Червоним Змієм246
А які ж найгірші?251
Вони нищать у нас людей.254
Ти думала, що то за мною?259
Є час для зброї, і є час для пера.262
Нічого нав'язувати свою правду264
Варавва був націоналістом269
В СРСР усі живуть із «праці рук»273
Я завжди буду поряд.277
На що вона пішла заради тебе!283
Хлопець із лісу289
Дев'яносто відсотків, навіть трохи більше.293
Рай був тут295

Епілог.300

Час іде, а життя трива́300
Післяслово305